Μακεδονικά

Τόμ. 15, Αρ. 1 (1975)

Το Μακεδονικό Ζήτημα σε μια καινούργια "Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας"

Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

doi: [10.12681/makedonika.607](https://doi.org/10.12681/makedonika.607)

Copyright © 2014, Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νοτάρης Ι. Σ. (1975). Το Μακεδονικό Ζήτημα σε μια καινούργια "Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας". *Μακεδονικά*, 15(1), 45–61. <https://doi.org/10.12681/makedonika.607>

ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΕ ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

Το φθινόπωρο του 1974 εκυκλοφόρησε ή «Ίστορία τής νεώτερης Έλλάδας»¹ του λογίου καί ιστορικού Τάσου Βουνῶ, γνωστοῦ ἀπό χρόνια γιά τήν πλούσια σέ ποσότητα ἐργασία του.

Τό ἔργο τοῦτο παρουσιάζει μέσα σέ 608 σελίδες μικροῦ σχήματος τήν ἱστορία μας ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὡς τό κίνημα τοῦ 1909 στό Γουδί. Γιά τήν ἀκρίβεια ἀρχίζει ἀπό τήν προεπαναστατική περίοδο τοῦ διαφωτισμοῦ καί τῆς προετοιμασίας, πού πιάνει τίς 74 πρώτες σελίδες του. Ἀλλά τό τμήμα αὐτό καθῶς καί ἡ ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, πού ἀκολουθεῖ καί ἐκτείνεται ὡς τῇ σ. 208, δέν ἀποτελεῖ καινούρια δουλειά, παρά εἶναι ἀπλή ἀνατύπωση ἐνός παλαιότερου βιβλίου τοῦ Βουνῶ, τῆς «Σύντομης Ίστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης», πού εἶχε ἐκδοθῇ πρὶν ἀπό τήν ἐπιβολή τοῦ καθεστώτος τῆς δικτατορίας².

Σύμφωνα μέ ὅσα γράφει ὁ συγγραφέας στήν ἀφιέρωσή του, τό βιβλίο του στό μεγαλύτερο μέρος του σχεδιάστηκε στό στρατόπεδο ἐξορίστων τῆς Λέρου, δεύτερο σταθμὸ τῆς ἐξορίας του ἀπὸ τό δικτατορικὸ καθεστῶς μετὰ τῇ Γυάρο. Γεννιέται ὁμως εὐλογα τό ἐρώτημα ἂν ἕνας τόπος ἐξορίας, ὅπου εἶναι βέβαιο πὼς οἱ ἄνθρωποι δεινοπαθοῦν ψυχικά καί σωματικά, προσφέρεται γιά μιάν ἐργασία σάν κι αὐτή, πού χρειάζεται κανονικὲς συνθηκὲς ζωῆς ἀπόλυτῇ ἡρεμίας καί τήν ὕπαρξῃ ὅλων τῶν ἀπαραιτήτων μέσων. Ἀντίθετα νομίζω πὼς τόποι σάν κι αὐτοὺς εἶναι κατάλληλοι, γιά νὰ μετουσιώῃ κανεὶς σέ τέχνη τὰ πάθη καί τὸν πόνο πού δοκιμάζει ἀπὸ τῇ στέρησι τοῦ ἀγαθοῦ τῆς ἐλευθερίας. Γιά ἱστοριογραφία ὁμως, ἔστω καί γιά τοὺς πολλοὺς γραμμένη, πιστεύω πὼς εἶναι ἀκατάλληλοι.

Τό βιβλίο τοῦτο δέν πρόκειται νὰ τό κρίνω στό σύνολό του. Θὰ περιοριστῶ μονάχα στὰ ὅσα ἔγραψε ὁ συγγραφέας του γιά τῇ Μακεδονία μετὰ τὸν ἄγωνα τοῦ 1821 καί τῇ δημιουργία τοῦ καινούριου Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἐπειδὴ ἔχω κάποια οἰκειότητα μέ τό θέμα αὐτό καί ἀκόμη γιατί πιστεύω πὼς ὁ μακεδονικὸς χῶρος ἔχει γιά τήν πατρίδα μας ξεχωριστὴ σημασία, ὅτι ὁ ρόλος πού ἔπαιξε τό μακεδονικὸ ζήτημα στῇ νεώτερῃ ἱστορία μας στάθηκε σημαντικὸς καί οἱ ἐπιπτώσεις του πάνω στὸν Ἑλληνισμό, ὕστερ' ἀπὸ τήν εὐνοϊκὴ ἐκβασή του, ὑπῆρξαν πολὺ εὐεργετικὲς.

1. Ἐκδόσεις Τολιδῆ, Ἀθήνα.

2. Ἐκδόσεις Τ. Δρακόπουλου, Ἀθήνα (ἀχρόνολόγητο).

Τὰ μέρη τοῦ βιβλίου, ποὺ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν, βρίσκονται στὸ «Μέρος Πέμπτο» καὶ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

1) Τὸ ὑποκεφ. 5 τοῦ κεφ. ΣΤ', σσ. 481-488, μὲ τίτλο «Εἵσοδος Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στη Θεσσαλία», ὅπου ὁ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε, ὄχι βέβαια κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν τίτλο, νὰ ἀπασχοληθῇ καὶ μὲ τὴ Μακεδονία, ἂν φυσικὰ ἐγνώριζε ὅτι κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877-78 τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, ποὺ ξέσπασαν στὰ ἀλύτρωτα ἐδάφη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δὲν περιωρίστηκαν μονάχα στὴν Κρήτη, τὴν Ἥπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία.

2) Τὸ ὑποκεφ. 2 τοῦ κεφ. ΙΒ', σ. 550, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό».

3) Τὸ ὑποκεφ. 3 τοῦ κεφ. ΙΔ', σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό καὶ πάλι».

Ὅφειλω νὰ καταστήσω γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι πρόθεσὶ μου δὲν ἦταν νὰ ἐγκρίνω ἢ νὰ κατακρίνω τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ, ἀλλὰ μονάχα νὰ τὴν κρίνω· καὶ αὐτὸ ἔκανα. Νὰ λοιπὸν γιατί δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν κρίση τοῦ Κ. Δημαρᾶ ὅτι «ὁ συγγραφέας εἶναι καλὰ πληροφορημένος καὶ ἐπεξεργάζεται συνετὰ τὴν προσφερομένη ὕλη»¹. Φυσικὰ παίρνω σὰν δεδομένο ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Δημαρᾶ ἰσχύει γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στὸ σύνολό της, ἐπομένως καὶ γιὰ τὰ μέρη της ἐκεῖνα ποὺ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν.

Πρὶν ὅμως κρίνω τὰ μέρη τοῦτα, θὰ διατυπώσω τὶς γενικὲς παρατηρήσεις μου. Χωρὶς νὰ ξεχνῶ καθόλου ὅτι ὁ συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο, ποὺ πραγματεύεται, ἔχω τὴ γνώμη πὼς σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα δείχνεται ἔξω ἀπὸ τὸ κανονικὸ ὄριο «βραχύς», γιὰ νὰ θυμηθῶ τὸν Θουκυδίδη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπισημαίνωνται οὐσιώδεις παραλείψεις. Καὶ γιὰ νάμαι πιὸ συγκεκριμένος, ἡ ἀφήγηση τῆς περιόδου 1903-1908 τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα, ὅσο πυκνὴ κι ἂν πετύχῃ νὰ τὴν παρουσιάσῃ κανεὶς, εἶναι ἀδύνατο νὰ περιλάβῃ σὲ δυὸ μονάχα μικρὲς σελίδες ἀκόμη καὶ τὴν ἀπλὴ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα καὶ στὰ πρόσωπα, ποὺ ἡ μνεῖα τους εἶναι ἀπαραίτητη. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ἐνημερώσεως πάνω στὸ θέμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται, δείχνεται συχνὰ «οὐκ ἀκριβής». Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτὸ χωρὶς δυσκολία. Τὰ σχετικὰ βοηθήματά του δὲν ἦσαν ἐπαρκῆ καὶ οὐτε ὅσον ἔπρεπε κατάλληλα. Βασικὰ στηρίχτηκε σὲ ἓνα βιβλίο, ποὺ γράφτηκε ἐδῶ καὶ μισὸ περίπου αἰῶνα, στὴν «Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος» (1821-1928) τοῦ Γεωργίου Ἀσπρέα². Μιὰ μονάχα φορὰ ἀναφέρεται καὶ σὲ ἓνα ἄλλο, στὴν τελευταία ἐργασία τοῦ Κωστῆ Μοσκόφ γιὰ τὴ Θεσ-

1. Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα τοῦ «Νεώτερη Ἱστορία». «Τὸ Βῆμα», 4 Ἀπρίλ. 1975.

2. Ὁ τόμος, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι ὁ Γ' (Περίοδος Ε', σσ. 55-79), Ἐν Ἀθήναις 1930. Σ' αὐτὲς ὅμως τὶς περιπτώσεις ἐπιβάλλεται νὰ βασίζεται κανεὶς στὶς εἰδικὲς μονογραφίες καὶ ὄχι σὲ τέτοιαις φύσεως ἔργα.

σαλονίκη¹, πού δὲν σχετίζεται ὅμως ἄμεσα μὲ τὸ θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε. Πῶς μποροῦν λοιπὸν νὰ σταθοῦν οἱ χαρακτηρισμοὶ ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ εἶναι «τεκμηριωμένη»² ἢ ὅτι αὐτὸς ἐμφανίζεται «καλὰ πληροφορημένος»³;

Ἄν ἦταν ἐνημερωμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, θὰ ἀρκοῦσαν ἐλάχιστα ἐγκυρα βοηθήματα, γιὰ νὰ ἐκθέσῃ τὰ γεγονότα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία πού θὰ τοὺς ἔδινε, ἔτσι, ὥστε αὐτὰ νὰ μὴ παρουσιάζουν κενὰ ἀδικαιολόγητα, ἀνακρίβειες καὶ σύγχυση. Σήμερα ἄλλωστε ἡ ἀπασχόληση στὸν τόπο μας μὲ τὸ θέμα τοῦτο παρουσιάζεται πολὺ πιὸ εὐκολὴ ἀπὸ ἄλλοτε, ὅταν ὁ ἐνδιαφερόμενος δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του παρὰ μετρημένες ἀξιόλογες ἐργασίες.

Γιὰ τοῦτο θεωρῶ σκόπιμο νὰ δώσω, ὅσο μπορῶ πιὸ σύντομα, τὴν εἰκόνα τῆς τόσο βελτιωμένης σημερινῆς καταστάσεως.

Στὰ 1939 λοιπὸν ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη ἡ «Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν» (Ε.Μ.Σ.) μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα τῶν θεμάτων πού σχετίζονται μὲ τὸν χῶρο καὶ τοὺς κατοίκους τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας ἀπὸ πλευρὰ γλωσσικῆ, λαογραφικῆ, ἱστορικῆ, ἀρχαιολογικῆ κ.λ.π.⁴ Ἀλλὰ ὁ πόλεμος, ἡ ἐχθρικὴ κατοχὴ καὶ τὰ πέντε χρόνια πού ἀκολούθησαν τὴν ἀπελευθέρωση στάθηκαν ἐμπόδια στὴν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς της. Ὅμως μετὰ τὶς ἐσωτερικὲς μας περιπέτειες ἄρχισε ἡ πρόοδος, πού πῆρε ὁλοένα ἐπιταχυνόμενο ρυθμὸ. Στὰ 1953 δημιουργήθηκε καὶ τὸ «Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰῖμου» (Ι.Μ.Χ.Α.), τὸ ὁποῖο προσαρτήθηκε στὴν Ε.Μ.Σ.⁵, μὲ σκοπὸ τὴν προαγωγὴ τῆς ἔρευνας τῶν βαλκανικῶν προβλημάτων ἀπὸ ἐθνολογικῆ, ἱστορικῆ καὶ οἰκονομικῆ ἄποψη. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς δράσεως τοῦ ιδρύματος τοῦτου ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνον ἦταν πραγματικὰ ἐντυπωσιακῆ. Σήμερα τὰ δημοσιεύματα τῶν δύο αὐτῶν ἰδρυμάτων ἀνέρχονται σὲ ἑκατοντάδες, ἀρκετὰ δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ξενόγλωσσα. Πρόκειται γιὰ εἰδικὲς μονογραφίες, γενικώτερα ἔργα, ἀπομνημονεύματα καὶ ἀρχεῖα. Σὲ δεκάδες ἐπίσης ἀνέρχονται οἱ τόμοι τῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν τους, τῶν «Μακεδονικῶν» τῆς Ε.Μ.Σ. καὶ τῶν «Balkan Studies» τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. Ἄλλο μεγάλο βῆμα πρὸς τὰ μπρὸς ὑπῆρξε ἡ δημιουργία στὸ Ι.Μ.Χ.Α., μετὰ τὴ συμπλήρωση τῆς πρῶ-

1. «Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης», Ἀθήνα 1974. Βλ. τὴν ἀναφορὰ του σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία στὸ τέλος τῆς σ. 579.

2. Χαρακτηρισμὸς τοῦ Στρατῆ Τσίρκα στὴν καμπάνια «Τὰ καλύτερα βιβλία πού διάβασα τὸ 1974», «Τὸ Βῆμα», 22 Δεκ. 1974, σ. 6.

3. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 46.

4. Βλ. τὸ «Καταστατικὸν τῆς ἐν Θεσσαλονικίᾳ Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν», Θεσσαλονίκη 1972.

5. Κατὰ τὸν τελευταῖον χρόνον τῆς δικατορίας τὸ ἴδρυμα τοῦτο ἔγινε μὲ αὐθαίρετο τρόπο ἀνεξάρτητο.

της δεκαετίας από τὴν ἰδρυσὴ του, «Σλαβικοῦ Τμήματος» καὶ ἀργότερα καὶ ἄλλων, μὲ τὴ βοήθεια εἰδικῶν συνεργατῶν του, ὥστε νὰ γνωρίσωμε καὶ τὴ σχετικὴ ἐργασία τῶν γειτόνων μας καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὶς θέσεις καὶ τὶς ἀπὸψεις τους, κυρίως τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σκοπιανῶν, ποὺ τὰ ἀντίστοιχα ἰδρύματά τους ἀναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ τῶν Τούρκων. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὴν εἰδικὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» γνωρίσαμε ἀρκετὲς ἐργασίες Σλάβων, ποὺ παρουσιάζουν γιὰ μᾶς μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τοῦτες ἐπισημαίνω ἐνδεικτικὰ τὴν ἐντελῶς ἀτεκμηρίωτη «Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους» (Istorija na Makedonskijot Narod)¹, Σκόπια 1969, ἐργασία συλλογικὴ ποὺ γράφτηκε μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιβάλῃ τὴ θεωρία ὅτι σὲ ὁλόκληρο τὸν μακεδονικὸ χῶρο κατοικοῦσε ἓνα ξεχωριστὸ ἔθνος σλαβικῆς καταγωγῆς. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ σειρὰ τῶν «Δελτίων βιβλιογραφίας», ἡ σημασία τῶν ὁποίων περιτεῦναι νὰ ἐξαρθῇ. Τὰ «Δελτία» αὐτά, ποὺ κατὰ διαστήματα ἔχουν ὑποστῇ ἀλλαγὲς στὸν τρόπο τῆς ἐμφανισέως τους, πῆραν ἀπὸ τὸ 1973 μορφὴ διαβαλκανικὴ μὲ τὴν ταυτόχρονη ἐκδοσὴ γιὰ κάθε χρόνον δυὸ πολυσέλιδων τόμων, τῆς καθαυτὸ βιβλιογραφίας καὶ τοῦ «Συμπληρώματος», τὸ ὁποῖο ἤδη μετωνομάστηκε «Παράρτημα». Οἱ διπλοὶ τόμοι τοῦ 1973 καὶ τοῦ 1974 ἔχουν κιόλας κυκλοφορήσει. Στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τόμους τούτους, ὅπως εἶναι φυσικὸ, παρακολουθεῖται μεθοδικὰ ἡ βιβλιογραφία ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἐνῶ στὸν δεύτερο ὑπάρχουν εὐρεῖες περιλήψεις ἢ καὶ πλήρεις μεταφράσεις ἐργασιῶν, ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν ιδιαίτερα.

Σήμερα λοιπὸν οἱ Ἕλληνες μελετητὲς ἔχουν στὴ διάθεσὴ τους πολλὰ μέσα γιὰ μιὰ καλὴ ἐνημέρωση. Ὡστε ὁ Βουρνᾶς εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ συγγράψῃ μὲ ἐπιτυχία τὰ προαναφερόμενα σημεῖα τοῦ βιβλίου του, ἀρκεῖ νὰ ἦταν κατατοπισμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, γιὰ νὰ διάλεγε ἀπὸ αὐτὴ δυὸ-τρεῖς ἔγκυρες καὶ κατάλληλες εἰδικὲς ἐργασίες, ὅπως τὴν ἐργασία τοῦ Νικολ. Βλάχου «Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος»²

1. Ἀριθ. 38 καὶ 39 τῆς σειρᾶς, Θεσσαλονίκη 1970. Οἱ ἀριθμοὶ τοῦτοι ἀντιπροσωπεύουν τὸν δεύτερο καὶ τὸν τρίτο τόμο τοῦ ἔργου. Ὁ πρῶτος τόμος, ποὺ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Ι.Μ.Χ.Α., περιλαμβάνει τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς τὸν 18ο αἰῶνα. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ὡς τὸ 1945, ποὺ τὸ ἔργο τερματίζεται. Ὅσο γιὰ τὸν ἱστορικὸ νεολογισμὸ «Μακεδονικὸ Ἔθνος», αὐτὸς εἶναι μεταπολεμικὸ τεχνικὸ δημιούργημα.

2. Ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. 1β' + 531. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς μου Νικὸλ. Βλάχος, ἐπιστήμονας σεμνὸς καὶ ἀθόρυβος, ἔγραψε τὴν αὐστηρὰ τεκμηριωμένη ἐργασία του αὐτὴ μὲ κριτικὴ σκέψη καὶ νηφαλιότητα καὶ πραγματικὰ προήγαγε τὴ μελέτῃ τοῦ σχετικοῦ θέματος. Γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ συμβουλευτῇ ὁ Βουρνᾶς τὴ μονογραφία τούτη, καθὼς μάλιστα ὑπῆρξε κι ἐκεῖνος μαθητὴς τοῦ Βλάχου. Στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βλάχου βρίσκει κανεὶς καὶ ἓνα πυκνὸ καὶ πολὺ πετυχημένο ὀρισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος (βλ. σ. 1), ποὺ τὸν παραθέτω: «Ἦτο ἡ τῆς τῶν Χριστιανικῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου πρὸς ἀποκατάστασιν

καὶ τὴν πολὺ νεώτερη τοῦ Douglas Dakin «The Greek Struggle in Macedonia» (1897-1913)¹, ποὺ ἔχει βασιستῇ σὲ πλουσιώτατη βιβλιογραφία.

Ὑστερ' ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναγκαία, κατὰ τὴ γνώμη μου, παρέκβαση εἶναι καιρὸς νὰ κριθοῦν τὰ μέρη τοῦ βιβλίου τοῦ Βουρνᾶ, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἀπασχοληθῶ.

Γιὰ τὸ πρῶτο, σσ. 481-488, περιορίζομαι νὰ ἐπαναλάβω πῶς ὁ συγγραφέας φαίνεται ὅτι δὲν γνωρίζει πῶς στὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1878 σημειώθηκε ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποία φυσικὰ ὑποκίνησε καὶ βοήθησε τὸ ἐλλαδικὸ κράτος.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία ἀγνοήθηκε ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς παλαιοὺς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς μας. Ἀγνοήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀσπρέα, ποὺ περιορίστηκε νὰ μνημονεύσῃ «τὸν ἀκήρυκτον πόλεμον ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἡπείρῳ». Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν νὰ τὴν ἀγνοήσῃ καὶ ὁ Βουρνᾶς, ἀφοῦ σ' αὐτὸν στηρίχτηκε.

Δυὸ τόμοι ὅμως τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., ποὺ περιέχουν ἀνέκδοτο ἀρχεῖο καὶ ὕλικό, ἔκαμαν γνωστὸ τὸν ξεσηκωμὸ τῆς Μακεδονίας, πρῶτα στὸ νότιο τμῆμα τῆς² ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο ὡς τὸν Ἀλιάκμονα, ποὺ κράτησε ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ὡς τὸν Ἀπρίλιο, καὶ ὕστερα στὸ Δυτικόν³, στὰ διαμερίσματα Κοζάνης, Καστοριάς, Φλώρινας, Μοναστηρίου καὶ Μοριχόβου (τὰ δυὸ τελευταῖα ἀνήκουν σήμερα στὴ Γιουγκοσλαβικὴ Μακεδονία), ἀπὸ τὸν Μάιο ὡς τὸν Ὀκτώβριο.

Τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς τῆς Μακεδονίας ἔμειναν τόσο καιρὸ ἢ πρῶτη σχεδὸν ἄγνωστη καὶ ἐντελῶς ἄγνωστη ἢ δεύτερη ἐκτίθεται στὶς ἐκτενεῖς εἰσαγωγὲς τῶν τόμων τούτων. Ὅσο γιὰ τὴν ἀποτυχία τους, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς ἰδίας ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία, τὴν Ἡπείρο καὶ τὴν Κρήτη, ὁ δημοσιολόγος καὶ ἀγωνιστὴς τοῦ καιροῦ ἐκεῖνον Γεώργ. Φιλάρετος ἀποδίδει τὸν βασικὸ τῆς λόγου στὰ διπλωματικὰ τεχνάσματα τῶν Ἑγγλέζων, ἐπειδὴ τότε, ὅπως ἔγραψε, «ἡ Ἑλλὰς ἦτο ἀγγλικὴ ἀρμοστεία καὶ οὐχὶ κράτος ἀνεξάρτητον»⁴.

ἐθνικὴν ἀναλώμασιν ἐδάφους ἀνήκοντος δικαίωmati κατακτητικῷ εἰς τὸν Ὀθωμανὸν Σουλτᾶνον».

1. Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 89, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 537.

2. Ἰ ὁ ἄ ν. Ν ὁ τ ἄ ρ η, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία (Ἀρχεῖον Στεφάνου Νικολ. Δραγούμη), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 85, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 444. Ὁ Νοτάρης στὴν εἰσαγωγὴ του μὲ παραθέματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ ἀρχεῖου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν παρέχει τὶς πρῶτες πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν ἔως τότε ἐντελῶς ἄγνωστη ἐπανάσταση στὴ Δυτ. Μακεδονία (βλ. τὶς σσ. 50-52), τὴν ὁποία ὅμως μᾶς παρουσίασε ἀργότερα ὁ Κωφός σὲ ὅλο της τὸ πλάτος μὲ τὸν δικό του τόμο.

3. Ε ὁ ἄ γ γ. Κ ω φ ο ὅ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878 (Ἀνέκδοτα προγενικὰ ἔγγραφα), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 104, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 1β' + 372.

4. Ξενοκρατία καὶ Βασιλεία ἐν Ἑλλάδι (1821-1897), Ἐν Ἀθῆναις 1897. Τὸ παράθεμα στὶς ἀρχὲς τοῦ προλόγου του.

Περνῶ στοῦ δευτέρου, σσ. 550-551, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικόν». Σ' αὐτὸ ὁ Βουρνᾶς, μέσα σὲ μιστὴ σελίδα, ἀναφέρεται στὴ δημιουργία τῆς ἐθνικῆς κινήσεως τῶν ὑποδούλων στοὺς Τούρκους Χριστιανῶν τῆς Μακεδονίας, ποὺ, ὅπως ὀρθᾶ γράφει, τὴν ὑποβοήθησε ἓνα πολὺ σοβαρὸ κίνημα ἀγροτικοῦ χαρακτῆρα. Προχωρώντας πιστεύει ὅτι, ἐνῶ ἀρχικὸς στόχος τοῦ κινήματος ἦσαν οἱ Τούρκοι φεουδάρχες, τελικὰ ὁ δυνάστης ὠφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἐνδοβαλκανικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ ὑποδαυλίστηκαν, γιατί «τοὺς πόθους τῶν ἀγροτῶν ἐκμεταλλεύτηκαν πολὺ ἐπιδέξια τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα, κατορθώνοντας νὰ στρέψουν τοὺς σλαβόφωνους πληθυσμοὺς κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ἀναμφισβήτητα πλειοψηφοῦσε στὰ ἀστικά κέντρα». Στὰ τελευταῖα τοῦτα ἔχω νὰ προσθέσω ὅτι τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα ὑποκινήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Ἡ ἴδρυση τῆς «Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας», τῆς ἐθνικῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ποὺ ἰδρύθηκε μὲ σουλτανικὸ φερμάνι στὶς 27 Φεβρ. (11 Μαρτ. 1870), καὶ τὸ σχίσμα ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἀνάμεσα στοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖο καὶ ἐκεῖνη (16/28 Σεπτ. 1872)¹ εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὶς ρωσικὲς ὑποκινήσεις. Καὶ ὅμως τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν τὸ θίγει καθόλου ὁ Βουρνᾶς, ἐνῶ εἶναι σὲ ὅλους γνωστὸ ὅτι ἔπαιξε κεφαλαιώδη ρόλο στὴ δημιουργία τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος καὶ τοῦ ἀγῶνα ποὺ ἀκολούθησε.

Γιὰ νὰ δείξῃ, τέλος, ὁ Βουρνᾶς, τὸν συσχετισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ, «ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονταν ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀντιμαχομένους ἐθνικισμοὺς», πρᾶγμα, ποῦ, καθὼς τονίζει, φανερῶνει καὶ τὸ χάσμα τῶν ἀντιλήψεων, παρουσιάζει τὰ στοιχεῖα τριῶν στατιστικῶν, μιᾶς ἐλληνικῆς, μιᾶς βουλγαρικῆς καὶ μιᾶς σερβικῆς, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὸν μακεδονικὸ ὥρο, ποὺ σήμερα κατέχεται ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ κράτη τῆς Βαλκανικῆς. Ἄξιζε ὅμως νὰ ἀσχοληθῇ γιὰ λίγο μὲ αὐτὲς τὶς στατιστικὲς. Ἔτσι θὰ φαινότανε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀκριβῆς. Οἱ δυὸ ἄλλες, σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνη, ἀνεβάζουν τὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Μακεδονίας κατὰ ὀκτακόσιες ἕως ἐπτακόσιες χιλιάδες. Συγχρόνως ἐλαττώνουν τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ στοῦ ἓνα τρίτο².

1. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐργασία τοῦ Μιχ. Λάσκαρι, Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα (1800-1923), τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 270 κ.ἑ.

2. Προφανῶς, γιὰ νὰ μειώσουν σκόπιμα τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ, δὲν θεωροῦσαν Ἑλληνας τοὺς δόγλωσσους Βλάχους. Χαρακτηριστικὰ ὅμως ἀναφέρει ὅτι ὁ Sir Alfred Billioti, ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο διετέλεσε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια Γεν. Πρόξενος τῆς Μεγ. Βρεταννίας στὴ Θεσσαλονίκη καὶ διακρίθηκε γιὰ τὴν ἀμεροληψία του, ἔλεγε γιὰ τοὺς Βλάχους: «Εἶναι καὶ αὐτοὶ Ἑλλῆνες μέχρι φανατισμοῦ καὶ δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ περὶ αὐτῶν ὅτι εἶναι ἐλληνικώτεροι καὶ αὐτῶν τῶν γνησίων Ἑλλήνων». Βλ. συνέντευξή του στὴν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα «Ἐμπρὸς» τῆς 27 Φεβρ. 1903, σ. 2-3. Οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο παραδέχονται καὶ οἱ Σλάβοι στὴν ἐποχὴ μας, ἀφοῦ γράφουν: «...Οἱ Βλάχοι, ἅπαξ καὶ ἐξελληνίζοντο, καθίσταντο ἀσυνήθως δραστήριοι κήρυκες τοῦ Πανελληνισμοῦ καὶ πείσμονες ἀγωνισταὶ τῶν σχεδίων

Εἰδικὰ ἢ σερβικὴ στατιστικὴ ἐλαττώνει πολὺ τὸν τουρκικὸ πληθυσμό, ποὺ δὲν ἦταν εὐκαταφρόνητος, καὶ σχεδὸν ἐκμηδενίζει τὴ βουλγαρικὴ παρουσία, ἀντίθετα δὲ διογκώνει ἐξωφρενικὰ τὸ σερβικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο μέσα στὰ γεωγραφικὰ καὶ ἱστορικὰ ὅρια τῆς πραγματικῆς Μακεδονίας εἶναι γεγονὸς πὺς ἦταν ἀσήμαντο. Γιατὶ τὰ ὅρια αὐτὰ μόλις ξεπερνοῦν τὸ Κρούσοβο καὶ ἐπομένως βρίσκονται πολὺ πῶς κάτω ἀπὸ τὰ Σκόπια καὶ τὴν περιοχὴ τους, ποὺ ὑπάγεται στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας Δαρδανίας. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ στατιστικὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐλέγξει ὁ Βουρνᾶς γιὰ τὸν ὅρο «σλαβόφωνοι», μὲ τὸν ὁποῖο ἐκείνη χαρακτηρίζει ἀκαθόριστα ὅσους ἀσφαλῶς δὲν θεωροῦσε Ἕλληνες ἢ Τούρκους, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ καθόλου τὴν ὑπαρξὴ Βουλγάρων. Πρῶτα-πρῶτα ἓνα μέρος τῶν σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας εἶχε ἑλληνικὴ συνείδηση (γγκραικομᾶνοι) καὶ ἐπομένως αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ τοὺς ὑπολογίσῃ μέσα στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό. Ἀλλὰ σλαβόφωνοι ἦσαν φυσικὰ καὶ ὅσοι εἶχαν βουλγαρικὴ συνείδηση καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνήται στὰ σοβαρά ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν κατοικοῦσαν καὶ Βούλγαροι στὴ Μακεδονία, ἰδίως στὴν ὕπαιθρο.

Ἔρχομαι τώρα στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος, σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικὸ καὶ πάλι». Εἶναι τὸ σημαντικώτερο σὲ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ πῶς προχειρογραμμένο. Ἐπειδὴ ὁ Βουρνᾶς δὲν εἶναι κάτοχος τοῦ θέματος, ἔπρεπε σὲ ὄχι λίγα σφάλματα. Τὰ σφάλματά του λοιπὸν αὐτὰ, ὅπως παρουσιάζονται κατὰ σειρά στὸ κείμενό του, θὰ τὰ ἀποκαταστήσω.

Στὴν πρώτη παραγραφοῦ τῆς σ. 578 ἀναφέρει τὸ «Βουλγαρικὸ Κομιτάτο» (sic) καὶ εὐθὺς κατόπιν μιλάει γιὰ τὸν βουλγαρικὸ σωβινισμό, ὁ ὁποῖος τὸ βοήθησε μὲ κάθε τρόπο. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ σημείο εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεκαθαρίσωμε τὰ πράγματα. Πρὶν ὅμως γίνῃ τοῦτο, τοῦ ὑπενθυμίζω γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα τὴν ἐργασία τῶν Σκοπίων, ποὺ ἔχω μνημονεύσει πῶς μπροστά, δηλαδὴ τὴν «Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους»¹.

Δὲν πρέπει νὰ μιᾶμε γιὰ Κομιτάτο, ἀλλὰ γιὰ κομιτάτα, ἀφοῦ αὐτὰ ἦσαν δύο, ἢ πολὺ γνωστὴ «Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὁργάνωση» (τὰ ἀρχικὰ τῆς στὴ βουλγαρικὴ «V.M.R.O.», στὶς κυριώτερες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες «I.M.R.O.» καὶ στὴν ἑλληνικὴ «E.M.E.O.») καὶ ἡ ἀντίστοιχη «Ἐξωτερικὴ». Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν μεγάλες ἀντιθέσεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ

τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἴσταντο ὀπισθεν τούτων...». Βλ. Des a Milj o s k a, Ταξικὴ διάρθρωσις τῆς Μακεδονικῆς κοινωνίας κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, «Jugoslovenski Istorijski Časopis, (=Γιουγκοσλαβικὸ Ἱστορικὸ Περιοδικό), τεύχος 1-2, 1966. Μεταφράστηκε στὸ 23 τεύχος τοῦ «Δελτίου Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας» τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., σ. 30 κ.ἑ. (τὸ παράθεμα στὴ σ. 43), Θεσσαλονίκη 1969.

1. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 4^α. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ κομιτάτα στὸ δεύτερο βιβλίο, σ. 219 κ.ἑ.

βρίσκονται διαρκώς σὲ ρήξη, πού εὐκόλυνε τὴν ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴ Μακεδονία. Οἱ δυὸ αὐτὲς ὁργανώσεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συγχέωνται. Ἡ πρώτη, πού ιδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1893, ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ ζητοῦσε κάτι πολὺ ἐλκυστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ τῆς ἀφόρητης δυστυχίας καὶ καταπίεσεως τοῦ ὑποδοῦλου χριστιανικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας, τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀκτημόνων μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικιῶν τῶν μπέδων. Τοῦτο ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ στὸ τέλος τῆς σ. 579, ὅπου γράφει πὼς «ἐνας κλάδος τοῦ κινήματος τῶν σλαβοφόνων εἶχε ἀγροτικὸ-ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα». Ἡ ἴδια ὁργάνωση εἶχε ἐκδηλώσει αὐτονομιστικὲς τάσεις καὶ εἶχε υἱοθετήσει τὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες»¹.

Ἡ δευτέρα ὁργάνωση, πού ιδρύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1895 στὴ Σόφια, ἦταν καθαρὰ σωβινιστικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ στὶς πολιτικὲς τῆς ἰδέες. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ζητοῦσε τὴν ἐνσωμάτωση ὅλης τῆς Μακεδονίας στὴ Βουλγαρία, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη-φάντασμα τοῦ Ἀγ. Στεφάνου (19 Φεβρ./3 Μαρτ. 1878), ἡ ὁποία δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ καὶ εἶχε γίνεи τὸ ὄνειρο τοῦ βουλγαρικοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ.

Ὅμως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καὶ ἡ Ἑσωτερικὴ Ὅργάνωση εἶχε σὰν ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἔνωση τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Βουλγαρία, ὅπως παραδέχτηκε ὁ Dr. Hristo Tatarčev, ἰδρυτικὸ μέλος καὶ πρῶτος πρόεδρος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῆς, ὁ ὁποῖος ἀποκάλυψε: «Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ υἱοθετησῶμεν τὸ σύνθημα τῆς ἀμέσου προσαρτήσεως τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Βουλγαρίαν, διότι ἐβλέπομεν ὅτι τοῦτο θὰ συνήντα μεγάλας δυσκολίας, λόγῳ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Μακεδονίας βλέψεων τῶν γειτονικῶν μικρῶν κρατῶν καὶ τῆς Τουρκίας. Ἐκάμνομεν τὴν σκέψιν ὅτι μία αὐτόνομος Μακεδονία θὰ ἡδύνατο εὐκολώτερον νὰ ἐνωθῇ ἀργότερον μὲ τὴν Βουλγαρίαν»².

Στὴν ἀκόλουθη παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, παρουσιάζοντας τὴν ἑλληνικὴ ἀντίδραση στὴ βουλγαρικὴ δράση, ἀναφέρει ὅτι στὴ Μακεδονία στάλθηκαν μυστικὰ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὅπως «οἱ Παῦλος Μελάς, Γεώργ. Κολοκοτρώνης, Ἀναστ. Παπούλας, Κωνστ. Μαζαράκης, Ἀλεξ. Κοντούλης κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι καὶ ὁργάνωσαν ὑπὸ ψευδώνυμα ἀνταρτοσμάδες

1. «Οἱ Μακεδόνες ἐπαναστάται ἔρριπτον τὸ σύνθημα τοῦτο ὄχι βεβαίως διότι ὑπῆρχε κάποια δὴθεν ἰδιαιτέρα ἐθνικὴ μακεδονικὴ κοινότης, ἀλλὰ ὡς σύνθημα ἀγῶνος ὁλοκλήρου τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του ἐκ τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ». Βλ. τὴν ἀνώνυμη ἐρρασία «Τὸ Μακεδονικὸν Ζήτημα», Ἰνστιτούτον Ἱστορίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Σόφια 1968. Μεταφράστηκε στὴ σειρά «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» τοῦ Σλαβικοῦ Τμήματος τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 37, Θεσσαλονίκη 1969 (τὸ παράθεμα στὴ σ. 38).

2. Ἐ.ἁ. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ τέλους τοῦ παραθέματος δική μου.

καὶ ἀνέλαβαν ἐνοπλὴ δράση κατὰ τῶν βουλγαρικῶν σωμάτων τῶν κοιμα-
τζήδων». Τὸ μικρὸ αὐτὸ τμήμα, ἔτσι ποὺ διατυπώθηκε, παρουσιάζει σφάλ-
ματα. Ἐπὶ πλέον δὲν αἰτιολογεῖται. Πρῶτα-πρῶτα ἔπρεπε νὰ τονιστῇ τί ὑπο-
χρέωσε τὸ Ἑλλαδικὸ κράτος νὰ σκεφθῇ στὰ σοβαρά, παρ' ὅλη τὴν ἀδυνα-
μία του καὶ συνακόλουθα τοὺς φόβους του, πῶς ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλεί-
ψῃ τὴν ἀδράνεια καὶ νὰ περάσῃ στὴ δράση. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἦταν ἡ βουλ-
γαροκίνητη ἐπανάσταση τοῦ «Ilinden» (20 Ἰουλ. / 2 Αὐγ. 1903) καὶ ἡ κατα-
στροφή τῆς ἑλληνοβλαχικῆς πόλεως τοῦ Κρουσόβου. «Μέχρι τοῦ Κρουσό-
βου, γράφει ὁ Στέφ. Δραγούμης, καὶ οἱ Ἕλληνες πάντες, ἔσω καὶ ἔξω, ἡσύ-
χαζον καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις μακαρίως ἐπανεπαύετο εἰς ἀνεπαρκεῖς
καὶ ἀνευ ὀρισμένου σχεδίου ἐν τε τῇ Μακεδονίᾳ καὶ παρὰ ταῖς Μεγάλαις
Δυνάμεσιν ἐνεργείας»¹. Ἐπρεπε ἀκόμη νὰ προσδιορίσῃ πότε ἰδρύθηκε στὴν
Ἀθήνα τὸ «Μακεδονικὸ Κομιτάτο», ποὺ μνημονεύει. Τὸ γεγονός αὐτὸ πρα-
γματοποιήθηκε κατὰ τὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 1904, ὅπως ἀναγγέλλει ὁ Στέφ.
Δραγούμης σὲ ἐπιστολὴ τοῦ² πρὸς στέλεχος τῆς «Ἐπιτροπῆς Ἀμύνης» Μο-
ναστηρίου, ἡ ὁποία εἶχε σχηματιστῇ τὸ 1903 ἀπὸ τὸν γυιό του τὸν Ἰῶνα.
Ὡς πρὸς τὰ πέντε ὀνόματα ἀξιωματικῶν, ποὺ ἀπαρίθμησε, πολλὰ μπορεῖ νὰ
παρατηρήσῃ ὅποιος γνωρίζει πρόσωπα καὶ πράγματα. Καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ
τέσσερις ἀπὸ τοὺς παραπάνω—μὲ ἐξάιρεση τὸν Μαζαράκη, ὁ ὁποῖος, ὅπως
τοποθετήθηκε, σπάζει τὴν τετράδα—εἶχαν κοινὸ ξεκίνημα, ὄχι ὅμως σὰν
ἀρχηγοὶ ἀνταρτικῶν σωμάτων. Συγκεκριμένα στὶς ἀρχὲς τοῦ 1904 τὸ ἑλλη-
νικὸ κράτος ἔλαβε ἀπόφαση νὰ τοὺς στείλῃ μαζί μὲ λίγους συνοδοὺς στὰ
Κορέστια καὶ τὶς Πρέσπες, νευραλγικὲς περιοχὲς τῶν καζάδων Καστοριάς
καὶ Φλώρινας (Βιλαέτι Μοναστηρίου), γιὰ νὰ διερευνήσουν τὸν χῶρο καὶ
διαπιστώσουν, ἂν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἀναληφθῇ ἐκεῖ πέρα δράση. Ἡ
ἀποστολὴ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὰ τέλη Φεβρουαρίου³ καὶ ἔμεινε στὴ
Μακεδονία ἓνα μῆνα. Αὐτὸς καὶ μόνος ἦταν ὁ σκοπὸς τῆς ὁμάδας ἐκείνης.
Ἀπὸ τοὺς τέσσερις τούτους ἀξιωματικοὺς τελικὰ μονάχα ὁ Μελάς πῆρε ἐνερ-
γὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸ ἀγῶνα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι κατὰ τὴν διάρκειά του

1. Γ ν α σ ί ο υ Μ α κ ε δ ο ν ο ὦ (=Στεφ. Νικολ. Δραγούμης), Μακεδονικὴ Κρίσις, τεῦ-
χος Γ', Ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 8.

2. Βλ. Φ ι λ ι π. Σ τ ε φ. Δ ρ α γ ο ὕ μ η, Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας (ἀνέκδοτα κρυπτο-
γραφικὰ ἔγγραφα), «Νέα Ἑστία», τεῦχος 850-1 Δεκ. 1962, σ. 1876.

3. Σὲ πρόσφατῃ ἐργασίᾳ μου («1904. Ἡ κρίσιμη καμπὴ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος»,
«Ἀριστοτέλης» Φλωρίνης, τεῦχος 104-105, Μάρτ.-Ἰουν. 1974) παρουσιάζω τὸ ἔως τότε
ἀνέκδοτο διπλωματικὸ ἔγγραφο, ποὺ στάλθηκε στίς 26 Φεβρ. (π. ἡμ.) τοῦ 1904 ἀπὸ τὸν τότε
ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Ἄθω Ρωμάνο στὸν Πρόξενον Μοναστηρίου Δημ. Καλλέργη, μὲ τὸ
ὅποιο τὸν καθιστοῦσε ἐνήμερο γιὰ τὴν ἀναχώρηση τῆς ἀποστολῆς. Βλ. Ἀρχεῖον Ὑπουρ-
γείου Ἐξωτερικῶν: «1904. Φάκελος Α.Α.Κ.Η'. Προξενεῖον Ἑλλάδος ἐν Μοναστηρίῳ.
Ἐκθέσεις Προξένου Δ. Καλλέργη». Στοιχεῖα ἐγγράφου: Ἀριθ. ἐμπιστ. πρωτ. 718, ἐξαιρετ.
ἐπεῖγον. Κρυπτογραφικῶς-ἀπόρρητον.

(1904-1908) οὔτε κἀν ξαναπῆγαν στὴ Μακεδονία. Ὅσο γιὰ τὸν τότε ὑπολοχαγὸ Πυροβολικοῦ Κωνστ. Μαζαράκη¹, ἐντελῶς ἄσχετο μὲ τὴν παραπάνω τετράδα, αὐτὸς πῆρε μέρος στὸν ἀγώνα καὶ διακρίθηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετὰν Ἀκριτάς», χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει πὼς δὲν διακρίθηκαν ἐξ ἴσου ἢ καὶ περισσότερο ἀπὸ ἐκείνον καὶ ἄλλοι, ποὺ δὲν μνημονεύονται ὅμως ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ. Ἡ προτίμησή του λοιπὸν στὸ ὄνομα τοῦ Μαζαράκη ὀφείλεται μᾶλλον στὸ ὅτι τοῦ εἶναι γνωστός, ἐπειδὴ διέπρεψε σὰν στρατιωτικὸς στὰ μεταγενέστερα χρόνια.

Σχετικὰ πάλι μὲ τὰ ἐλληνικὰ κέντρα δράσεως, ποὺ ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι τὴν Ἀδριανούπολη τῆς Θράκης θὰ μπορούσε νὰ τὴ μνημονεύσει, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν θὰ παρέλειπε ἄλλα σημαντικώτερα, ὅπως, π.χ. ἦσαν οἱ Σέρρες, ἀκόμη καὶ ἡ Δράμα. Ἀναφέρονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ οἱ ὑπεύθυνοι τῶν κέντρων καὶ γιὰ τὸ Μοναστήρι μνημονεύεται ὁ «Γ. Κοντογούρας» (sic). Ὁ τρόπος ὅμως, μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρονται, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ πὼς οἱ ὑπεύθυνοι τοῦτοι βρισκόνταν στὴ θέση τους ὅλα τὰ χρόνια τοῦ ἀγώνα, πρᾶγμα ποὺ δὲν εἶναι βέβαια σωστό. Ὅσο γιὰ τὸν «Γ. Κοντογούρα» τὸ ὄνομα εἶναι λανθασμένο. Τὸ ὀρθὸ εἶναι Φίλιππος Κοντογούρης, πρόξενος στὸ Μοναστήρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1904 ποὺ σκοτώθηκε ὁ Παῦλος Μελάς. Ἦταν ἱκανὸς διπλωματικὸς υπάλληλος καὶ εἶχε διαδεχτῇ σ' αὐτὴ τὴν ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ θέση τὸν Δημ. Καλλέργη, ὁ ὁποῖος ἀπομακρύνθηκε λίγο νωρίτερα μὲ ἀπαίτηση τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὴ δράση του, ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ἐπιτρεπτά ὅρια. Πρὶν ἀπὸ τὸν Καλλέργη ἐξ ἄλλου πρόξενος στὸ Μοναστήρι ἦταν ὁ Κιουζὺς Πεζῆς (ἀπὸ τὸ 1900 ὡς τὸ 1903). Ὁ Κοντογούρης ὑπηρετήσε καὶ στὸ Γεν. Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, ποὺ διηύθυνε ὁ Λάμπρος Κορομηλάς καὶ μάλιστα ὑπῆρξε ὁ ἀντικαταστάτης του.

Στὴν τρίτη παράγραφο ὑπάρχει τὸ πιὸ σοβαρὸ καὶ κυριολεκτικὰ ἀπίστευτο σφάλμα τοῦ Βουρνᾶ. Διαβάζομε δηλαδὴ ὅτι ὁ Παῦλος Μελάς ἔδρασε στὸν Μακεδονικὸ ἀγώνα μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετὰν Τέλος Ἀγρας»! Τὸ ὅτι ὁ Μελάς συγγέεται μὲ τὸν Ἀγρα καὶ ἀγνοεῖται τὸ ἀντάρτικο ψευδώνυμο τοῦ πρώτου, ποὺ ἦταν «Καπετὰν Μίκης Ζέζας» («Μίκης» τὸ ὑποκοριστικὸ

1. Ὁ Κωνσταντ. Μαζαράκης, διαπρεπὴς στρατιωτικὸς ποὺ ἔφτασε στὸν βαθμὸ τοῦ ἀντιστρατήγου καὶ ἔδρασε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξορήσεως τοῦ Ἑθνους μὲ ἡγέτη τὸν Ἐλευθ. Βενιζέλο, πρόσφερε τὶς ὑπηρεσίες του στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα πρῶτα σὰν «υπάλληλος» τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης μὲ τὸ ψευδώνυμο «Δῆμος Στεργιάκης» (Αὐγ. 1904-Ἰαν. 1905) καὶ κατόπιν σὰν ἀρχηγὸς σώματος στὴν περιοχὴ τῆς Νάουσας (Ἀπρίλ.-Νοέμβρ. 1905). Ἀφῆσε ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα, τὴν ἐκδοσὴ τῶν ὁποίων ἐπιμελήθηκε ὁ γιὸς του Ἰωάν. Μαζαράκης-Αἰνιάν, ἀνώτερος ἀξιωματικὸς ἐ.ἀ., πρ. Νομάρχης καὶ συγγραφέας. Βλ. Κ. Ι. Μ α ζ α ρ ά κ η - Α ἰ ν ι ᾶ ν ο ς, Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν (ἀναμνήσεις), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 66, Θεσσαλονίκη 1963.

τοῦ ὀνόματος τοῦ πατέρα του Μιχαήλ καὶ «Ζέζας» λέξι ἀρβανίτικη ποὺ σημαίνει μαῦρος), εἶναι πράγματα πού, μὰ τὴν ἀλήθεια, δὲν δικαιολογοῦνται. "Ὅσο γιὰ τὸν «Τέλλο "Αἴγρα», τὸν Ἀνθυπολοχαγὸ Πεζικοῦ Σαράντο («Τέλλος» εἶναι τὸ ὑποκοριστικὸ του) Ἀγαπηνό, ποὺ πλημμυροῦσε ἀπὸ ἀνθρωπιὰ καὶ ἰδεαλισμό, αὐτὸς εἶχε τραγικὸ τέλος, ἐπειδὴ θέλησε νὰ ρισκοκινδυνέψῃ, γιὰ νὰ πετύχῃ ἡ εἰρήνευση καὶ ἡ συμφιλίωση, ποὺ μὲ ψεύτικες ὑποσχέσεις τοῦ πρότειναν οἱ ἀντίπαλοι, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσουν μαζὶ τὸν Τοῦρκο κατακτητὴ. Ὁ "Αἴγρας πιάστηκε λοιπὸν μὲ δόλο καί, ἀφοῦ ἐπὶ πέντε ὁλόκληρες μέρες δοκίμασε μαρτύρια, κρεμάστηκε λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Βλάντοβο τῆς Ἐδεσσας (σήμερα «Ἀγρας», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 7/20 Ἰουν. 1907. Γίνεται νὰ μὴ ἔχῃ διαβάσει ὁ Βουρνᾶς τὸ κλασικὸ πιά ἔργο τῆς ἀείμνηστης Πηνελόπης Δέλτα «Στὰ μυστικὰ τοῦ Βάλτου», ὅπου ξετυλίγεται ἡ δράσις τῆς τραγικότερης μορφῆς τοῦ ἀγώνα;

Εὐθὺς κατόπιν ἀναφέρεται πὼς τὸ σῶμα τοῦ Μελά «μετὰ τρίμηνη δράση ἐξοντώθηκε». Ὅταν ὅμως γράφῃ κανεὶς Ἱστορία, ἡ ἀκριβεία εἶναι ἀπαραίτητη. Ἀλλά, γιὰ νὰ εἶσαι ἀπόλυτα ἀκριβής, χρειάζεται νὰ κατέχῃς τὸ θέμα σου ὡς τὶς λεπτομέρειές του. Ὁ Μελάς λοιπὸν ἀγωνίστηκε ἔνοπλα μονάχα κατὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταία ἐξοδὸ τοῦ στὴ Μακεδονία. Κατὰ τὴ δευτέρῃ ἐξοδὸ του, ποὺ ἐγίνε τὸν μήνα Ἰούλιο, πῆγε στὴν Κοζάνη γιὰ λόγους καθαρὰ ὀργανωτικούς. Ἡ τρίτη ἐξοδὸς τοῦ ἐγίνε στὶς 18 Αὐγ. (π. ἡμ.). Μὲ ἐντολὴ τοῦ «Μακεδονικοῦ Κομιτάτου» τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀναλάβει τὴν εὐθύνη τοῦ ἀγώνα στὴ Δυτ. Μακεδονία, καὶ ἀφοῦ πῆρε τὴ συγκατάθεσι τῆς ὑπηρεσίας του, πῆγε ξανὰ ἐκεῖ πάνω, γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴ διοίκησι ὅλων τῶν σωμάτων, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συγκροτηθοῦν στὶς περιφέρειες Μοναστηρίου καὶ Καστοριάς. Πέρασε μὲ τὸ σῶμα του τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα στὶς 28 τοῦ ἴδιου μήνα καὶ ἄρχισε τὴ δράσι του γύρω στὰ μέσα Σεπτεμβρίου. Ἄρα αὐτὴ κράτησε μόλις ἓνα μήνα, ἀφοῦ ὁ Μελάς σκοτώθηκε στὴ Στάτιτσα τῶν Κορεστίων (σήμερα «Μελάς», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 13/26 Ὀκτωβρ. 1904. Οἱ ἄντρες του δὲν ἐξοντώθηκαν», παρὰ μερικοὶ πιάστηκαν καὶ οἱ περισσότεροι, ποὺ διέφυγαν, συνέχισαν τὸν ἀγώνα κάτω ἀπὸ ἄλλους ἀρχηγούς.

Στὴ συνέχεια ὁ Βουρνᾶς γράφει πὼς, ἀπὸ τότε ποὺ οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν τὴ δράσι τους ἐναντίον τοῦ ἀνταπαιτητῆ τῆς Μακεδονίας, «ἡ ἀντίδρασι τῆς τουρκικῆς διοικήσεως ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων ὑπῆρξε σκληρὴ, διευκολυνόταν δὲ ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ βουλγαρικῶν ἀνταρτοσμάδων, οἱ ὁποῖες ἀλληλοκαταδιώκονταν σκληρά». Πραγματικὰ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἄρχισε νὰ καταδιώκῃ ἀσταμάτητα τὰ ἑλληνικὰ σώματα, πού, ὅπως γράφει καὶ ὁ Βουρνᾶς, «εἶχαν σκληρὲς ἀπώλειες στὶς συγκρούσεις τους» μὲ τοὺς διώκτες τους. Ἐπρεπε ὅμως νὰ ἐξηγήσῃ, γιατί οἱ Τοῦρκοι ἐφάρμοσαν τέτοια τακτικὴ. Ἀπλούστατα φοβόντουσαν ὅτι ἡ

ἐλληνική ἐπέμβαση, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπάρξεως στὴ Μακεδονία συμπαγούς ἐλληνικοῦ στοιχείου στὰ ἀστικά κέντρα καὶ πολὺ ὑπολογίσιμου στὴν ὑπαιθρο, συνιστοῦσε μεγάλο κίνδυνο γιὰ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς αὐτοκρατορίας τους καὶ ἔκριναν πὼς ἔτσι ἔπρεπε νὰ φερθοῦν καὶ ἀκόμη νὰ τρομοκρατήσουν τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς ὑπαιθρου, ὅχι ὁμως «μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι αὐτὸς ἐνίσχυε τὶς ἐλληνικὲς ἀνταρτοομάδες», ὅπως γράφει ὁ Βουρνᾶς, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ χωρικοὶ πραγματικὰ βοηθοῦσαν μὲ διάφορους τρόπους τοὺς Ἑλλήνες ἀντάρτες, πρᾶγμα ποὺ φανέρωνε καὶ τὸ ἔθνικὸ τους φρόνημα. Ὅσο γιὰ τὸν ἀγῶνα ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανοὺς διεκδικητὲς τῆς Μακεδονίας, οἱ Ἑλληνες, ἀπὸ τότε ποὺ ἐμφανίστηκαν καὶ σὰν ἐνοπλοὶ ἀνταγωνιστὲς, καταδιώκανε συνεχῶς τὰ βουλγαρικὰ σώματα ἐπιδιώκοντας νὰ συγκρουσθοῦν μαζί τους, ἐνῶ ἐκεῖνα τοὺς ἀπόφευγαν συστηματικὰ. Μοναδική τους σχεδὸν ἀπασχόληση, καθὼς καὶ τῶν λίγων ρουμανόβλαχων συνεργατῶν τους, ἦταν νὰ τοὺς παρακολουθοῦν μὲ τοὺς πράκτορές τους στὴν ὑπαιθρο καὶ νὰ καταδίδουν τὶς κινήσεις τους στὸν τουρκικὸ στρατό. Γι' αὐτὸ καὶ τὶς ἀπώλειές τους οἱ Ἑλληνες τὶς εἶχαν, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τους μὲ τοὺς Τούρκους.

Στὴν ἀκόλουθη τέταρτη παράγραφῳ ὁ Βουρνᾶς θίγει ἓνα ζήτημα πολὺ λεπτὸ γιὰ μᾶς. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ εἶχε προκαλέσει στοὺς φιλελεύθερους κύκλους τῆς Εὐρώπης ἡ ἐλληνικὴ στάση στὴ Μακεδονία, ὅπως αὐτὴ διαγράφεται εὐθὺς πρὸ πάνω. Ἐξ αἰτίας δηλαδὴ τῆς ἐξαιρετικὰ δεινῆς θέσεως, στὴν ὁποία εἶχαν περιέλθει οἱ Ἑλληνες ἀγωνιστὲς καὶ οἱ χωρικοὶ ποὺ τοὺς συνέδραμαν, τὸ ἐλληνικὸ κράτος κινήθηκε κατ'ἀλλήλα, ὥστε νὰ τεθῇ τέρμα στὸν κατατρεγμὸ τους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στρατό, γιὰ νὰ σημειώσῃ ἐπιτυχία ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς του, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὴ σωτηρία τοῦ μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ἀκόμη τί εἶχε συμβῇ λίγα χρόνια πρὶν μπροστά. Ἐννοῶ δηλαδὴ τὸ 1897, αὐτὸν τὸν πόλεμο τῆς ντροπῆς μὲ τὶς φοβερὲς του συνέπειες, κυρίως τὶς ἠθικὲς, ποὺ εἶχε προκαλέσει σὲ ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμό. Οἱ Τούρκοι ἐκβιάζανε καὶ ἀπειλοῦσαν ἀδιάκοπα τὸ ἐλλαδικὸ κράτος, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ πολιτικὴ τῆς «ἁψόγου στάσεως» ἀπέναντί τους οὐσιαστικὰ νὰ ἔχῃ ἀρχίσει ἀρκετὰ χρόνια, πρὶν αὐτὴ ἀκουστῇ νὰ διακηρύσσεται ἀπὸ ἐπίσημο ἐλληνικὸ στόμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐνεργητικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς βουλγαρικῆς κινήσεως στὴ Μακεδονία ἄρχισε τόσο ἀργὰ καὶ μὲ τόση περίσκεψη καὶ τόσους δισταγμούς. Πάντως ὁ κίνδυνος νὰ θεωρηθοῦμε ἀπὸ τὴ διεθνὴ κοινὴ γνώμη «χωροφύλακες τῆς Τουρκίας πρὸς διαιωνίσιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ» ὡς ἦτορ πραγματικά. Πῶς ἄλλιῶς ὁμως θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπιστῇ ἡ κατάστασις; Ἐφαρμόζανε μιὰ πολιτικὴ ἀνάγκης, ἀφοῦ ὅ,τι μὲ κάθε θυσία ἔπρεπε νὰ ἀποσοβηθῇ ἦταν ὁ ἐκβουλγαρισμὸς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου καὶ ἡ ὀριστικὴ ἀπώλεια τῆς Μακεδονίας. Γι' αὐτὸ ἔχω τὴ γνώμη

πὼς τὴν πιὸ σωστὴ ἀπάντηση στὸ ζήτημα τοῦτο, ποὺ τόσο μᾶς ἐκόστιζε. τὴν ἔδωσε ὁ Ἴων Δραγούμης γράφοντας τὰ ἀκόλουθα: «...Ἐχθρευόμεσθε τοὺς Ὀθωμανοὺς ὅχι λιγώτερο ἀπ' ὅσο οἱ Βούλγαροι, ξέρομε ὅμως πὼς δὲν εἶναι ἀκόμῃ ἡ ὥρα. Πρέπει νὰ βροῦμε τὴν κατάλληλῃ στιγμὴ. Γιατὶ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι νὰ ἀντικαταστήσωμε τὸν ἕνα ζυγὸ μὲ ἄλλον. Κάλιο σάπιο σαμᾶρι παρά ὀλοκαῖνουριο. Τὸν παλιὸ ζυγὸ τὸν ὑποφέρομε ὅπως-ὅπως ἴσαμε τώρα. Ἀς τὸν ὑποφέρωμε ἀκόμῃ λίγο καιρό... Ἄν διαφυλάξω τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, θὰ τὸ κάμω μόνο προσωρινά καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶμαι ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τῆς πάρω τὰς χῶρες ποὺ μοῦ ἀνήκουν, καὶ γιὰ πιστεύω ὅτι ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ δὲν θὰ χάσουν αὐτὲς τὸν ἑλληνικὸ των χαρακτήρα, ὥσπου νὰ γίνω ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τὰς ἐλευθερώσω. Ἐνῶ κάθε πολιτικὴ μεταβολὴ ὑπὸ τίς σημερινὰς συνθήκας θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ αἰτία νὰ χάσουν οἱ πασίγνωστοι αὐτὲς ἑλληνικὰς χῶρες τὴν ἑλληνικότητά των»¹.

Στὴν πέμπτῃ καὶ τελευταία παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, γιὰ νὰ δείξῃ «τὴν προπαγανδιστικὴ ἐκμετάλλευση τῆς σιωπηρᾶς ἑλληνοτουρκικῆς συμφωνίας, ποὺ ἔκαναν οἱ βουλγαρικὲς ἐθνικιστικὲς ὀργανώσεις», χρησιμοποιοῖ σύντομο παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἀσπρέα, μέρος τοῦ ὁποῖου ἀνέφερα μόλις πιὸ πάνω. Ὅπως ὅμως τὸ παρουσιάζει, εἶναι δυνατό νὰ προκληθῇ παρεξήγηση, ἐπειδὴ ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ θεωρήσῃ σὰν προσωπικὴ γνώμη τοῦ Ἀσπρέα. Νὰ λοιπὸν πρῶτα ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Βουρνᾶ. «Ἡ Ἑλλάς—γράφει ὁ Γ. Ἀσπρέας—ἐνεφανίζετο ἐνώπιον τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης ὡς χωροφύλαξ τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ»². Καὶ τώρα τὸ ἴδιο παράθεμα, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι γραμμένο στὸ βιβλίον τοῦ Ἀσπρέα. «Καλῶς ὀργανωμένη ἡ βουλγαρικὴ προπαγάνδα καὶ διαθέτουσα ἐν Παρισίοις, Λονδίνῳ καὶ Βερολίνῳ ἡμερήσια καὶ περιοδικὰ ὄργανα τοῦ τύπου, ὡς καὶ ἀντιπροσώπους ἐν ταῖς Βουλαῖς, ἐξωνημένους ἢ παραπεισθέντας, διέστυρε τὴν Ἑλλάδα ἀλγεινῶς ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐνεφάνιζε τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ὡς χωροφύλακα τῆς Τουρκίας πρὸς διαιώνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ»³. Ὅπως βλέπει κανεὶς, δὲν πρόκειται γιὰ κρίση τοῦ Ἀσπρέα. Ἡ διαφορὰ λοιπὸν εἶναι οὐσιώδης καὶ γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἀποκατάσταση πιστεῖται πὼς ἦταν ἀναγκαία.

Ὁ Βουρνᾶς κλείνει τὸ θέμα τοῦ ἀναφέροντας, ὅχι ὅμως στὸ σημεῖο ποὺ

1. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολμαία διατριβὴ του, ποὺ γραμμένη στὴ γαλλικὴ γλῶσσα στάλθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1903. Δημοσιεύθηκε, μεταφρασμένη στὴν ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Φίλιππο, στὸν Δ' τόμο τῶν «Σερραϊκῶν Χρονικῶν» (1961), ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, μὲ τίτλο «Ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου καὶ τὸ χωριὸ Λάκκος τῶν Σερρῶν». Τὰ παραθέματα στίς σσ. 17 καὶ 22 τοῦ ἀνατύπου.

2. Βλ. τὴ σ. 579 στὸ τέλος τῆς.

3. Ἐ.ἀ., σ. 74 (βλ. σημ. 2 τῆς σ. 46).

ἔπρεπε, τὸ βιβλίον τοῦ Κωστή Μοσκόφ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔκανα λόγο στὶς ἀρχὲς τοῦ ἄρθρου μου¹. Ἐπὶ πλέον ἐπαναλαμβάνει τὸ σφάλμα τοῦ Μοσκόφ, ὅταν γράφει πὼς οἱ μνημονεύμενες σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία «ἐνδεκα σφοδρὲς συγκρούσεις καὶ δολιοφθορὲς ἐναντίον τῶν Τούρκων» ἔγιναν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Πλινден. Ὅπως ἔχω ἀναφέρει προηγουμένως, ἡ ἐπανάσταση τοῦτῃ ἀρχισε στὶς 20 Ἰουλ./2 Αὐγ. 1903, μέρα τῆς γιορτῆς τοῦ προφήτη Ἡλία. Γι' αὐτὸ ἀλλώστε ὠνομάστηκε καὶ «Πлinden», ποῦ σημαίνει «μέρα τοῦ Ἡλία» καὶ δὲν διαλέχθηκε τυχαῖα, ἐπειδὴ τὴν ἔθεσαν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ μέρη ἐκεῖνα ὁ Προφήτης Ἡλίας λατρευότανε ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὡς προστάτης τους, καθὼς ἡ γιορτὴ του ἔπεφτε πάνω στὶς θερινὲς ἐργασίες τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου. Ὅλες ὁμως οἱ μνημονεύμενες ἀπὸ τὸν Μοσκόφ πράξεις ἔγιναν τὴν ἀνοιξὴ καὶ ἐπομένως ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς προετοιμασίας τοῦ Πлinden. Γιὰ νὰ τὶς ἐντοπίσω μὲ ἀκρίβεια, ἔχουν σχέση μονάχα μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903².

Αὐτὰ εἶναι ὅσα νομίζω πὼς ἔπρεπε νὰ παρατηρήσω γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στοῦ σχετικὸ μὲ τὴ Μακεδονία τμῆμα της. Ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἄλλα μικρότερης σημασίας, ποῦ ἄφησα ἀσχολίιστα.

Κλείνω τὸ ἄρθρο μου δίνοντας ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ μοῦ ὑποβληθῇ, ἀφοῦ ἀσχολήθηκα μὲ τὸ μακεδονικὸ ζήτημα, ποῦ θεωρεῖται ὅτι ἀναρριπίζει τὸ ἐθνικιστικὸ πνεῦμα³.

Μήπως λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ καταγινώμαστε καθόλου μὲ τὸ ζήτημα αὐτό; Ἀλλὰ τότε θὰ χρειαζότανε νὰ δεχτοῦμε καὶ κάτι ἄλλο, ὅτι δηλαδὴ ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ διαγράψωμε τὴν ἱστορία μας. Προσωπικὰ δηλώνω ὅτι μιὰ τέτοια θέση μὲ βρῖσκει σαφῶς ἀντίθετο. Τὸ πρόβλημα ὁμως ὑπάρχει καὶ πιστεῦω πὼς ἡ ἀντιμετώπισή του ἀπλουστεύεται, ἂν γνωρίσωμε πὼς σκέφτονται πάνω σ' αὐτὸ οἱ γείτονές μας. Νὰ λοιπὸν τί ἔγραψε, μόλις πρὶν πέντε

1. Βλ. σημ. 1 τῆς σ. 47.

2. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. τὴν ἐργασία μου «Τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 μὲ βάση ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν», «Μακεδονικά», ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, τ. Γ' (1970), σ. 35-79.

3. Δικαιολογημένα ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἀγγελὸς Τερζάκης ξεχωρίζει τὸν ἑλληνικὸ ἐθνικισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα καὶ γενικώτερα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ τὸν σημερινὸ «ἐπιχειρηματικὸ ἐθνικισμὸ», τὸν τόσο διαβλητό, ἀφοῦ «τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν τὴν λέρωσαν ἐγκληματικὰ οἱ κῆρυλοι καὶ οἱ ἐκμεταλλεῦτές της». Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα του «Μιὰ ἔννοια μὲ παρὸν καὶ μὲ μέλλον», «Τὸ Βῆμα», 8 Ὀκτωβρ. 1975. Ἀς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πὼς, ὅταν ἔχης ὑπόδουλους ἀδελφοὺς καὶ ἀγωνίζεσαι γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους καὶ τὴν ἐθνικὴν σου ὁλοκλήρωση, ὁ ἀγώνας σου εἶναι ἀπόλυτα θεμιτός, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀσχετος μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπекτατισμοῦ καὶ τὴ διάπραξη ἀδικίας σὲ βάρος μιᾶς ἄλλης ἐθνότητος.

χρόνια, πρόσωπο ὑπεύθυνο, ὁ Βούλγαρος καθηγητὴς ἱστορικὸς Veselin Hadzinikolov¹.

«...Ἡ ἱστορία τῆς Βουλγαρίας δὲν διεγράφετο πάντοτε ἐπὶ τῶν σημερινῶν μόνον ἑδαφικῶν ὁρίων τῆς χώρας μας. Ἀπὸ τὸν βουλγαρικὸν λαὸν πολ-
λάκις κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχον ἀποσπασθῆ βιαιῶς ζωτικὰ τμήματα τῆς χώρας
του. Ἡ ἱστορία του συνεπὶς θὰ εἶναι ἐπιστημονικὴ καὶ ἀληθὴς μόνον ὅταν
ἐξετάζεται ἐντὸς τῶν ἀντιστοίχων ἑδαφικῶν ὁρίων τῆς ἐκάστοτε περιόδου.
Ἀλλῶως ἡ ἱστορία τοῦ λαοῦ μας θὰ εἶναι πτωχὴ καὶ ἐλλιπὴς, ἄνευ τοῦ πρα-
γματικοῦ αὐτῆς ὄγκου καὶ περιεχομένου. Τοῦτο ὑποχρεώνει τοὺς βουλγάρους
ἱστορικοὺς, ὅπως μελετοῦν καὶ ἐκλαίκευουν παραλλήλως πρὸς τὴν ἱστορίαν
τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν περιοχῶν ἐκεῖνων, αἱ ὁποῖαι
κάποτε ἀνήκον εἰς τὸ βουλγαρικὸν κράτος καὶ αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἢ εἶναι κατω-
κημέναι ὑπὸ Βουλγάρων...»². Ὅπως βλέπει κανεῖς, δὲν χωράει καμμιὰ παρα-
νόηση πᾶνω σ' αὐτὰ ποῦ, ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἔγκριση τῶν προϊσταμένων του,
ἔγραψε ὁ Βούλγαρος καθηγητὴς, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ ἐκφράσῃ μονάχα τὴν
προσωπικὴ του γνώμη.

Ὅταν ἀνατρέχῃ κανεῖς στὸ παρελθὸν τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων,
ἀντικρύζει τὴν ἐχθρότητα ποὺ μᾶς χώριζε στὰ μεσαιωνικὰ καὶ στὰ νεώτερα
χρόνια. Σήμερα ὁμως ζοῦμε μιὰ καινούρια ἐποχὴ στὶς σχέσεις τοῦ βουλγα-
ρικοῦ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.

Ὅλοι μας γνωρίζομε πολὺ καλὰ ποῦ ὁδηγοῦν οἱ ἐχθρότητες καὶ τὰ μίσση
ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς. Νὰ λοιπὸν γιατί γεννιέται ἡ ἐπιθυμία τους γιὰ τὴν
εἰρήνην, τὴν ἐπαφὴ καὶ τὴ συνεννόηση καί, τέλος, τὴ φιλία. Γιὰ τοῦτο σή-
μερα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι κατάλαβαν καὶ συμφώνησαν ὅτι πρέπει
νὰ προσεγγίσουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο. Γιὰ τὴν προσέγγισή τούτη πολὺ συνετέ-
λεσε ἡ ἐπίσημη δήλωση τῶν γειτόνων μας, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τρόπο κα-
τηγορηματικὸ, πὼς δὲν ὑπάρχει πιά καμμιὰ ἑδαφικὴ διεκδίκηση μὲ τὴν Ἑλ-
λάδα. Ἔτσι φτάσαμε στὴ σημερινὴ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέ-
σεων, ἡ ὁποία μονάχα ἀγαλλίαση εἶναι δυνατό νὰ προκαλῇ.

Πῶς λοιπὸν πρέπει ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς νὰ πορευθοῦμε; Θεωρῶ αὐτονό-
ητο ὅτι πᾶνω ἀπὸ κάθε τι ἄλλο ἐπιβάλλεται νὰ ἀγαπᾶμε τὴν πατρίδα μας.
Ἐπομένως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀφήνωμε τὴν ἐθνικὴ μας μνήμη νὰ ἀτονῇ. Τὸ
ἴδιο ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, ἐφαρμόζουν καὶ οἱ Βούλγαροι. Χρειάζεται ὁμως

1. Τὸ ἄρθρο του δημοσιεύτηκε στὸ εἰδικὸ βιβλιογραφικὸ τεῦχος (σσ. 3-16) τοῦ ἔτους 1970 τοῦ περιοδικοῦ «Istoričeski Pregled» (= Ἱστορικὴ Ἐπιθεώρηση), ὀργάνου τῆς Βουλ-
γαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς συμπληρώσεως 25ετίας ἀπὸ τὴν ἐκ-
δόσή του.

2. Ἀποσπασματικὴ μετάφραση τοῦ ἄρθρου δημοσιεύτηκε στὸν Α' τόμο τῆς «Βαλ-
κανικῆς Βιβλιογραφίας», ποὺ ἐκδίδει τὸ Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1973 (ἐκδόθηκε τὸ 1974).
Βλ. «Συμπλήρωμα», σ. 13.

νὰ γίνεται τοῦτο μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μὴ δημιουργοῦνται ἐμπόδια στὶς μεταξὺ μας καλὲς σχέσεις. Σ' αὐτὸ θὰ μᾶς βοηθήσῃ ἀκόμη καὶ τὸ παρελθόν, πού, ἐνῶ μᾶς χωρίζει, συγχρόνως μᾶς ἐνώνει. Ἀρκεῖ νὰ θυμόμαστε τὴν κοινὴ τύχη τῶν δύο λαῶν μας, δηλαδὴ τὴ σκληρὴ δουλεία αἰῶνων κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο ληστρικὸ κατακτητὴ καὶ ἀνελέητο δυνάστη.

Ἐκεῖνο πού ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ἀτονήσῃ καὶ νὰ σβῆσῃ ἀνάμεσά μας, ἂν θέλωμε νὰ μὴ εἶναι προσωρινὴ ἢ σημερινὴ ἀλλαγὴ, εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ σωβινισμοῦ καὶ τῆς μισαλλαδοξίας, τῆς προκαταλήψεως καὶ τοῦ φανατισμοῦ, ἐκδηλώσεων πού συνθέτουν τὸν νοσηρὸ καὶ γιὰ τοῦτο ἄγρο καὶ ἐπικίνδυνο πατριωτισμό.

Τὴν ἱστορία μας ὅμως δὲν πρέπει νὰ πάψωμε νὰ τὴ μελετᾶμε καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιοῦμε σάν τὸ στήριγμα, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου θὰ κρατοῦμε ζωντανὴ τὴν ἐθνικὴ μας παράδοση καὶ τὴν ἐλληνικότητά μας, γιὰ νὰ μὴ ἀποκοποῦμε ἀπὸ τίς ρίζες μας, χάσωμε τὴν ἰδιομορφία μας καὶ ξεπέσωμε στὸν κοσμοπολιτισμό πού θὰ μᾶς ὀδηγήσῃ ἀρχικὰ στὴν ἀποδυνάμωση καὶ τελικὰ στὴ διάλυση.

Ὁκτώβριος 1975

ΙΩΑΝ. ΣΩΤ. ΝΟΤΑΡΗΣ

RÉSUMÉ

Jean Notaris, La question Macédonienne dans une nouvelle «Histoire de la Grèce moderne».

Le rédacteur de l'article traite les chapitres relatifs à la Macédoine et à la question Macédonienne dans le livre de l'historien Tassos Vournas «Histoire de la Grèce moderne» (Athènes 1974), qui dans son ensemble présente la période de l'histoire greque de 1821 à 1909.

Il constate que ces articles ont été sommairement écrits de façon à dépasser de beaucoup les limites permises et avec une mise à jour bibliographique bien défectueuse. Aussi s'étonne-t-il que le travail de l'auteur ait été loué par certains critiques «pour les bons renseignements qu'il offre et pour l'élaboration judicieuse de la matière».

Pour montrer que dans la Grèce d'aujourd'hui la situation pour ceux qui s'occupent de tels sujets est bien différente de ce qu'elle était dans le passé il donne un court aperçu de l'activité des Instituts spéciaux de Thessalonique, de la «Société des Études Macédoniennes» et de l'«Institut des Études Balcaniques». Il soutient que si l'auteur avait exploité à son profit des ouvrages de valeur reconnue il aurait pu traiter son sujet avec succès.

Dans trois autres chapitres du livre de Vournas il complète certaines omissions qu'il juge fondamentales, rétablit des maladroites et corrige enfin des fautes parmi les plus graves.

L'auteur termine son article en répondant à la question qu'il pose lui-même, à savoir si aujourd'hui après l'heureuse amélioration des rapports de la Grèce avec ses voisins du nord et surtout avec Bulgares il serait utile de cesser de nous occuper de la question Macédonienne.

Son avis personnel est que ce point de vue n'est point juste parce qu'il n'est par permis de passer sous silence l'histoire et ce qui est pire encore de la rayer. Il croit cependant que ce qui doit changer c'est la façon dont on doit exposer un tel sujet. Il est c'est-à-dire nécessaire de le traiter sans chauvinisme, loin de tout fanatisme, sans préjugés, ni esprit d'intolérance, afin que l'amitié entre les peuples n'en soit pas lésée.